

1
Kunja 1997

Když poprvé zavítali k samojským břehům běloši, ostrované si mysleli, že prorazili nebe, a proto jim dali jméno Papalagi, tj. Ti, kdož prorazili nebe (Turner 1884:199). V tongánském mýtu *Kae a Longopoa* se okraj obzoru jednoznačně pokládá za jakýsi konec ostrovního světa. Zde jakoby se rýsovaly hranice známého světa - nachází se tu obrovský vír, který hrozí smrtí každému neopatrnému mořeplavci. Do tohoto víru vtékají vody odlivu od tongánských břehů a odtud zase za přílivu vytékají, kraj obzoru je svého druhu singularita připomínající singularitu astronomickou. Představy o několika nebesích tedy snad třeba hledat v dávných migracích a dálkových plavbách.

Počáteční stav

Polynéská kosmogonie často mluví o prvopočáteční nicotě. Podle názorů Samojců na počátku nebylo nebe ani zem, bůh Tagaloa žil v prázdnotě - ta však nebyla úplná, neboť tam, kde sídlil, se nacházela skála Papa. A skála byla materiálem, z kterého tvořil. Havajský zpěv *Kumulipo* zmiňuje prapůvodní temnou noc, což je zřejmě jen obrazné pojmenování nicoty. Novozélandské mýty popisují počátek vesmíru též jako noc anebo přímo jako nicotu. Rapanujčané kladou na samý počátek světa prázdnotu, která se na slovní rovině nevyklučuje se vzduchem, výpary či s prázdnotou.

Střídavé používání výrazů vzduch, výpary, noc, moře a pod. nutno chápat jako aproximaci pojmu prázdnota; je to vysoce abstraktní pojem, který si vlastně neumí představit ani moderní člověk, a k jeho vyjádření se proto v souladu se zákony vývoje slovní zásoby používají významově blízká slova. Ani slovenský výraz pro prázdnotu se původně nevztahoval na absolutní prázdnotu ve smyslu fyzikálního vákuua, nýbrž jen na pozorovanou nepřítomnost jistých předmětů anebo látek tam, kde by měly být (prázdna nádoba, prázdny dům a podobně).

Ne všechny mýty počítají však s preexistencí prapůvodní nicoty. Tahitské mýty sice praví, že původně existoval Ta'aroa sám, ve skořápce či vejci, současně se však tvrdí, že existovaly prostory nebes, země, moře i sladkých vod.

Tongánské mýty mlčky předpokládají přítomnost oblohy, nebe a země Pulotu - říše zemřelých a předků. V tom je náznak cyklického chápání času: bod alfa jakoby byl totožný s bodem omega lidských bytostí. O stvoření

moře, oblohy, Slunce, Měsíce a hvězd se v nich však mlčí. Zlomky tamních mýtů mluví o vzniku lidí z červů. Jiné místní mýty kladou na samý začátek mech a jílovitou hlínu. Scénou kreativního činu jsou břehy Pulotu, říše předků, která je současně pravlastí ostrovanů i místem, kam se po smrti uchylují duše zemřelých.

Spojitosť prvopočátků světa s původní domovinou a s říší předků (implicitně totožnou s podsvětím a s nocí) se vyskytuje i ve východní Polynésii, kde je pravlast známá pod názvem Havaiki, Havaiki anebo 'Avaiki.

Podle rozšířeného tongánského mýtu se mech a jíl vznášely na mořské hladině a vítr i vlny je zahnalý k břehům Pulotu. Tam uvázly a přivedly na svět prvé dítě, velkou železitou skálu. Skála dlouho odpočívala, ale potom se rozštěpila a vypadla z ní dvojčata, muž a žena. To se opakovalo několikrát (Gifford 1924), a tak vznikla celá genealogická sekvence. Genealogický model je odpozorovaný částečně z okolní živé přírody, částečně z rodinného a společenského života.

Podle jiného mýtu zase na počátku bozi žili na nebesích - která jakoby existovala odjakživa - a nebeský posel jim zvěstoval, že pod nebem se všude rozprostírá moře. Ztotožňování nebe s věčností snad souvisí s praktickým poznatkem, že mořeplavci viděli nebe všude, nejen nad souší, ale i nad oceánem.

Zárodkem světa lidí je v tongánských mýtech mělčina či písčina, vynořující se z moře sama, bez zásahu bohů, kteří však zjevně ví nebo tuší, co se stane. Tesař Tangaloa shodí s nebe hobliny a z nich povstane ostrov 'Eua. Život jednoznačně pochází od bohů; dali nebeskému poslovi semínko, které zasadil do země. Z tohoto semínka vyrostla popínavá rostlina fue a z této rostliny nakonec povstali lidé.

V mýtech ostrova Mangaia v Cookově souostroví se vyskytují narážky na bahnitý chaos jako počáteční stav světa. Tento závěr vyplývá z pojmenování bohyně Vari-ma-te-takere. Slovo *vari* anebo *varivari* znamená v mangajském jazyku bahno, bláto.

Prvky vegetativního modelu v kosmogonii

V mýtech rozličných částí Polynésie se vyskytují prvky vegetativního modelu vypůjčené resp. odpozorované ze světa rostlin.

V tongánské mytologii (v prvních fázích stvoření) sehrává rodičovskou úlohu meoh, i když úlohu mechu nemožno oddělit od role jíloviny (jilu), jeho partnerky, a od skály. I když tato byla jejich dítětem, nebyl to inertní předmět - byl schopný pohybu a dal život potomkům. Pro počátky světa je podle Tongánců typické nerozlišování anebo aspoň nevýrazné odlišování lidského světa od zvířecího, rostlinného či dokonce neživého světa. Například rostlina *fue* se promění v červy a z těch se stávají lidé.

Mýty ostrova Niue hledají původ člověka ve stromě *ti*, vyznačujícím se vlivem na plodnost. Skála jako dárkyně života není cizí ani představám Samojců. Jistě, sehrálo tu rozhodující úlohu slovo - nejdříve ke skále musel promluvit bůh Tagaloa.

V kosmogonickém mýtu ostrova Niue se původ člověka odvozuje od stromu *ti*, který si až do novověku zachoval v lidu pověst zázračného stromu podporujícího růst dítěte v těle matky.

Obyvatelé Mangaie v Cookově souostroví si představovali svět jako dutý kokosový ořech. Jeho vnitřek je 'Avaiki (místo, kde žijí předkové a současně legendární pravlast). Na horní straně ořechu je otvor, který ho spojuje s horním světem, kde žijí smrtelníci. Ořech je zakořeněný do jsoucná a jeho kořen je zároveň počátkem světa. Je to duch bez lidské podoby, Te-aka-ia-roe - "kořen veškeré existence" (*roe* znamená "tenký červík"). Nad tímto bodem se nachází Te-tangaengae neboli Te-vaerua ("dech" anebo "život"). Kmen je nejhrubší v místě zvaném Te-manava-roa ("dlouhověký") a je to třetí z prapůvodních duchů. Tito tři duchové zabezpečují trvání. Pořádek a blaho celého světa.

Z modelu vyplývá nedostatečné rozlišování prostorových dimenzí od dimenze časové a tento stav by se dal chápat jako svého druhu panchronie, kde počátek, minulost i přítomnost existují současně.

V maorské kosmogonii, která je převážně genealogického charakteru, se taktéž vyskytují vegetativní prvky - po nicotě následuje éra kořenů rozličného druhu (hrubý či hlavní, kolový, tenký a pod.), které jsou uspořádané do genealogické posloupnosti.

Strom často představuje spojení nebe se zemí a někdy - přes kořeny - i s podsvětím. Na ostrově Tonangakava, nacházejícím se mezi ostrovy Mataaho a Talakite v souostroví Tonga, rostl obrovský strom *toa*. Jeho větve sahaly až do nebe a po tomto stromě vládce nebes 'Eitu-matupua sestoupil na zem. Podle maorských mýtů velká, košatá *póhutukava*, jež roste na mysu Reinga, kde

se duše loučí se světem živých, ukazuje duším zemřelých cestu do záhrobí, neboť po jejich kořenech slézají do podsvětí.

I na Mangaii je strom pojítkem mezi světem a podsvětím - ze stromu padají duše do záhrobí. V samojských mýtech o onom světě je úloha stromu skromnější. Před vstupem do podsvětí údajně roste palma a pokud se jí nebožtíkovi podaří dotknout, smí se ještě vrátit mezi živé. Pokud ne, navždy odchází z tohoto světa.

Přírodní jevy mohou být modelované i jako živí tvorové nevegetativního charakteru, svět je tedy organismus. Mangajský Vátea (prostor či obloha) je napůl člověk, napůl delfín s dvěma zářícíma očima, které se smrtelníkům málokdy poštěstí vidět současně. Jedno Váteovo oko svítí na tomto světě jako Slunce, druhé zase patří do 'Avaiki, neboť svítí jako Měsíc; nepřekvapuje to, neboť 'Avaiki se většinou ztotožňuje s Pó neboli s nocí. Vátea jako tvor mužského pohlaví měl partnerku. Byla jí "velká zem" (Papa-ra'ira'i) anebo "zem ležící na zádech" (Papa-tua). Ze spojení těchto dvou bytostí povstalo všechno živé (Gill 1876). Rozličné přírodní jevy či tvorové vznikají i z částí těla bohyně známé pod jménem Vari-ma-te-takere.

V mangajské mytologii se tedy prolíná vegetativní model s prvky jiných modelů a navíc tvořivé dění tu není uzavřenou, minulou událostí, ale trvá dodnes.

Představa vesmíru uzavřeného do sebe v jakési kulovité podobě není zvláštností - jednou jde o kokosový ořech, jindy o vejce; tedy o uzavřený prostor. Ostatně uzavřenost vesmíru, vesmírného prostoru, není neznámým pojmem ani v moderní astronomii.

Genealogické prvky v kosmogonii

Na evoluční fázi události stvoření se často aplikuje genealogická, přesněji řečeno kvazigenealogická posloupnost. Není to náhoda. Polynésané měli vysoce vyvinutý smysl pro historickou kontinuitu, původ určoval místo i postavení každého jednotlivce v rodině, kmeni, společnosti. Člověk, který neznal svůj rodokmen, byl hoden opovržení. Nejsložitější rodokmeny se zachovaly na Markézách, Havajských ostrovech a Novém Zélandu. Důležité však byly všude. Proto není překvapující, že kosmogonické genealogie jsou typické pro mnohé části Polynésie. Podávají svět a jeho vznik jako rod-

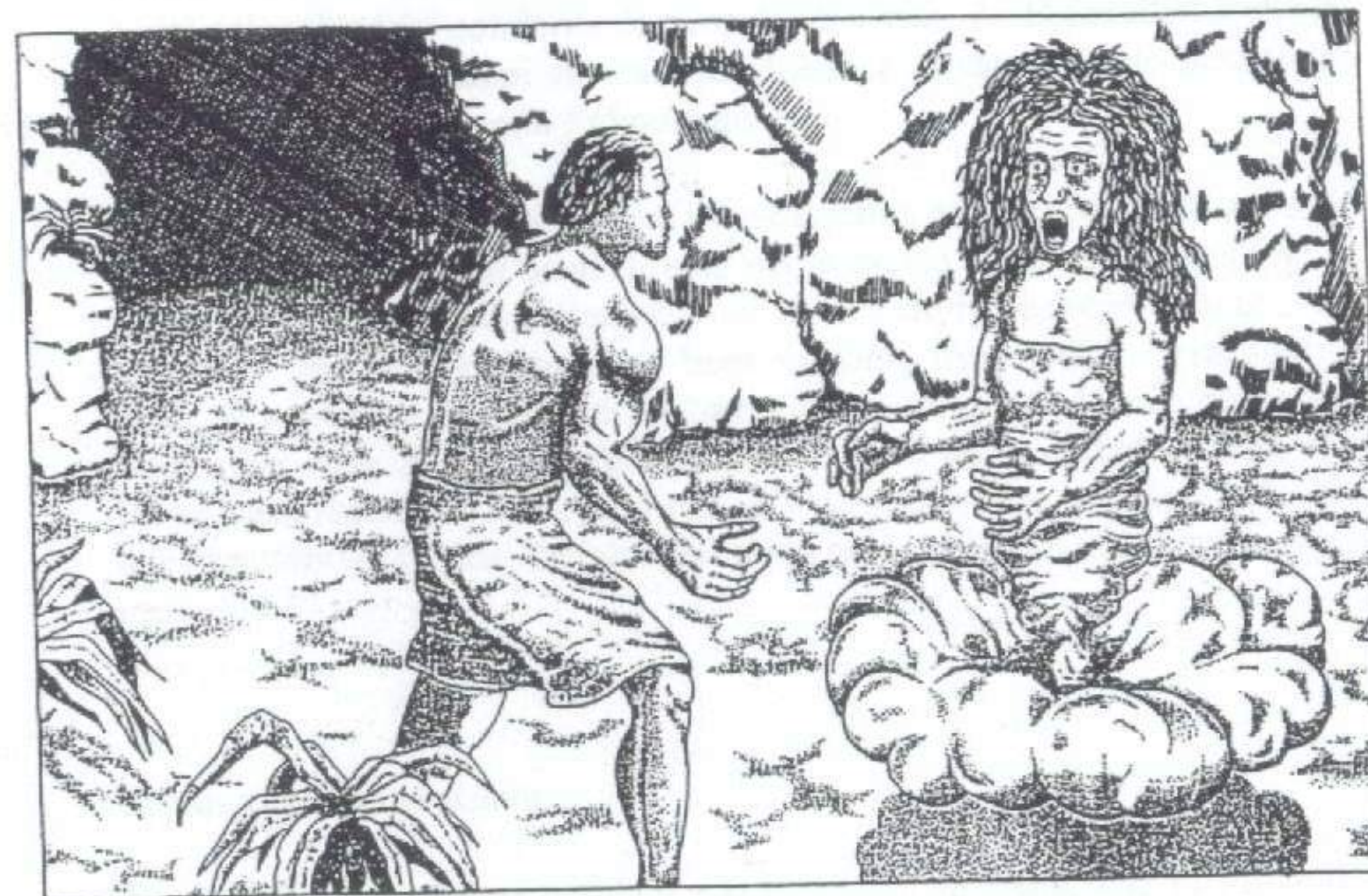
~~kmom~~ na produkování, kterého se zúčastňuje nějaká dvojice. Například tongánská dvojice mech a jílovitá hlína generuje další a další potomky. V maorské kosmogonii vytváří genealogickou posloupnost střídání přírodních stavů od nicoty přes noc, přes svítání až po den. Pokud genealogii bereme jako ex definitione duální, tedy jako kreativní dílo dvou rozličných, ale komplementárních principů, potom raná fáze maorského kosmogonického mýtu vlastně ani není genealogií (důležité je, že pojem genealogie tu byl aplikovaný), ale spíše sekvencí eónů, které se postupně v čase střídají.

Na počátku stojí éra nicoty (*te kore*), která se blíže specifikuje jako první nicota (*te kore tuatahi*), druhá nicota (*te kore tuarua*), velká nicota (*te kore nui*), dlouhá nicota (*te kore roa*) atd. Po ní následuje éra noci (*te pó*), zase diverzifikovaná pomocí rozličných atributů, například vznášející se noc (*te pó terea*), sténající noc (*te pó wháwhá*). Po noci následuje ráno (*te ata*), den (*ao*) a prostor (*whaituá*) (Smith 1913). V podstatě genealogické vysvětlování vzniku světa je aplikací prvků lidské sféry na kosmos. Antropomorfní poznávací model patří k nejběžnějším vůbec. Přestože na Novém Zélandu získal nejvýraznější obrysy, je přítomný i v tongánských mýtech, i když jen jako částečné vysvětlení vývoje světa poté, co skála porodila holuba Lupeho a mořského živočicha Tukuhalioho.

Skála jako aktivní element vystupuje v tongánských i samojských mýtech, jenže podle Samojců rodila potomstvo na pokyn nejvyššího boha Tagaloy.

Havajská kosmogonie je velmi blízká maorské v tom, že i zde je následnost přírodních jevů uspořádaná do vývojové posloupnosti, snad ještě přisnější než v maorských mýtech. Možná, že tu jde o časově pozdější konstrukci účelové povahy a jejich záměrem bylo odvodit původ náčelníků od bohů a potvrdit princip prvorozenosti. S tím, jakož i s manipulací principu prvorozenosti v případě Tangaroa kontra Rongo, se setkáváme i na Mangaii (podobně i v Bibli).

Chápání vzniku světa jako vývojové sekvence není neznámé ani na Tahiti, i když zde byl dodatečně rozpracovaný stvořitelský princip a úlohu boha stvořitele dostal Ta'aroa. Velmi podobný obraz představuje samojská kosmogonie, také s Tagaloem na vrcholu božské hierarchie. Tyto tendence k monoteismu či spíše k henoteismu jakoby se zjevovaly na rozličných místech Polynésie nezávisle na sobě. Tato podobnost má pravděpodobně vnější příčiny (související s kontaktem s jinou kulturou), při kterých se zastavíme později.

kdy angličtí misionáři zaznamenávali tahitské mýty, Společenské ostrovy měly už za sebou půl století vcelku živých kontaktů s Evropany - Angličany, Francouzi a Španěli - a křesťanské misie tu působily již přibližně dvacet let. Jestliže Tahitané tvrdili, že člověk byl podle jejich tradic stvořen z červené hlíny (a žena z kosti), nebyla to záměrná lež; nekritičtí domorodci byli určitě pevně přesvědčení, že je to pravda. Biblické pasáže o stvoření člověka z hlíny nejsou Polynésanům až tak vzdálené. Zem je pro ně přece mytologickou matkou, rostlinstvo vychází z jejich útrob, žijí na ní suchozemští tvorové a po smrti se do ní vracejí. Může být pro ně okřídlený výrok "Prach jsi a v prach se obrátíš" tak velmi cizí?

Podle D.B. Barrerové (Barrere 1967) monoteizace tahitského náboženství pokračovala. Po Ellisovi a Orsmondovi přišel de Bovis (až roku 1855) s novobjevenou tradicí, podle které prý jediným tahitským bohem byl Ihoiho. Jeho jméno velmi připomíná biblické jméno Jehova, které protestantští misionáři v Tichomoří tak často zmiňovali. Kult tohoto boha pod domácím názvem Kiho anebo Kiho-tumu pronikl na souostroví Tuamotu a roku 1929 byl zaznamenán na ostrově Ana'a, nacházejícím se relativně blízko Tahiti. Zde však do té doby nebyl - na rozdíl od Tahiti - Tangaroa pokládán za nejvyššího boha a stvořitele. Vliv křesťanství je patrný v tom, že místní náboženské představy obohatil Tangaroa-i-te-pó, tj. "Tangaroa noci" (podsvětí) jako obdoba Satana. Podtrhují to i jeho asociace s ohněm.

Nejvyšší božstvo Io, známé jen zasvěceným, je na Novém Zélandu písemně doložené od let 1913-15 (S. Percy Smith) a 1924 (Elsdon Best). Vira v toto božstvo se nejdříve zjevila jako esoterický kult v kmeni Ngati Kahungunu, odkud se šířila k sousedním kmenům. Ve smyslu tohoto kultu jsou všichni bozi vlastně jeden-jediný bůh, který má mnoho jmen. Tuamotské slovo *kiho* se v tuamotském slovníku překládá jako "síla, moc" (Stimson - Marshall 1964:224) a úplný název božstva Kiho-tumu by se dal chápat jako "prapůvodní síla". Obdobné tahitské božstvo, tj. Ihoiho, by mohlo souviset se slovem *ihoiho* "duch, duše" anebo s nereduplikovaným *iho* "podstata" (Jausen 1969:96), odpovídajícím maorskému slovu *iho* "srdce, nitro, jádro, podstata" (Tregear 1969:101, Williams 1957:75). D.B. Barrerová nepochybuje, že při zrodu tohoto kultu stál vliv křesťanství. Ten je ještě jednoznačnější v těch mytologických pasážích, kde se tvrdí, že spravedliví odcházejí po smrti přes východní dveře do nebe, zatímco hříšníci opouštějí tento svět západními dveřmi, ústícími do podsvětí. Polynéské náboženství totiž vůbec neznalo ideu posmrtné odměny za dobro a trestu za zlé skutky.

V havajských mýtech se vliv křesťanství projevil v tendenci chápat tři božstva jako trojici (jsou to Káne, Kú a Lono), zatímco Kanaloa získal pověst satana, podobně jako jeho tuamotský pendant Tangaroa. Paralela s Havajskými ostrovy je téměř dokonalá, neboť i na Tuamotu se bozi Átea, Táne a Tangaroa vyvyšují nad ostatní.

Začátkem třicátých let 20. století se kult boha Ia zjevuje i na Havaji. Přinesla ho tam skupina maorských návštěvníků v době, kdy se začíná rodit jakási celopolynéská solidarita či panpolynésismus. A. Fornander, významný sběratel havajské ústní slovesnosti, dokonce hledal v těchto poznátcích důkazy semitského původu Polynésanů.

Tradiční kultura Markéz utrpěla kontaktem s evropskou civilizací snad největší šok. Sběratelství ústní slovesnosti se začala věnovat pozornost až ve dvacátých letech našeho století, kdy už mnohé mýty částečně upadly v zapomnění. Ve spisu *Tē Vanana na Tana'oa*, který uveřejnil A. Fornander, je vidět, že markéské náboženské představy byly v té době hluboce poznačené biblickými vlivy. Átea jako bůh světla se tu kladl do protikladu s Tana'oem jako pánem temnot. A Átea, jeho syn, a 'Ono (Rongo) se tu chápou jako obdoba křesťanské Trojice. Za fabrikaci třeba pokládat i markéský mýtus o potopě.

Mýtus a členění prostoru

V celé Oceánii je známý polobůh a kulturní hrdina Maui, a to i za hranicemi Polynésie - v Melanésii a Mikronésii, ba až na Filipínách. Snad každé souostroví si vytvořilo vlastní cyklus příběhů tohoto héra. Výjimečnost Mauiho zdůrazňuje zvláštní způsob jeho narození. Maui, nejmladší ze sourozenců, přišel na svět předčasně, matka ho pohodila, a vychovalo ho Slunce (podle maorské verze), anebo se narodil v hroudě hlíny s osmi hlavami (podle Tahitanů), obvykle je to nejmladší z několika sourozenců a jeho bratři jsou hloupi.

K nejvýznamnějším činům Mauiho patří obstarání ohně lidem, zpomalení chodu Slunce po obloze, příležitostně i vyzdvihnutí nebe do výšky, pokus o získání nesmrtelnosti lidí (známější však v Melanésii) a vylovení země z mořských hlubin. Tongánský Maui (přesněji Mauiové) vytáhl z oceánu nejdříve ostrovy Tokelau, potom se vynořila Eua, Ata a nakonec vylovil celý

archipel. Epizody o vylovení země jsou doloženy na Havajských ostrovech, na Novém Zélandu i na Tahiti. Mauiho úspěšný lov byl zvěčněn v chápání ostrova jako ryby. Tahiti je podrobnou projekcí této mytické ryby:

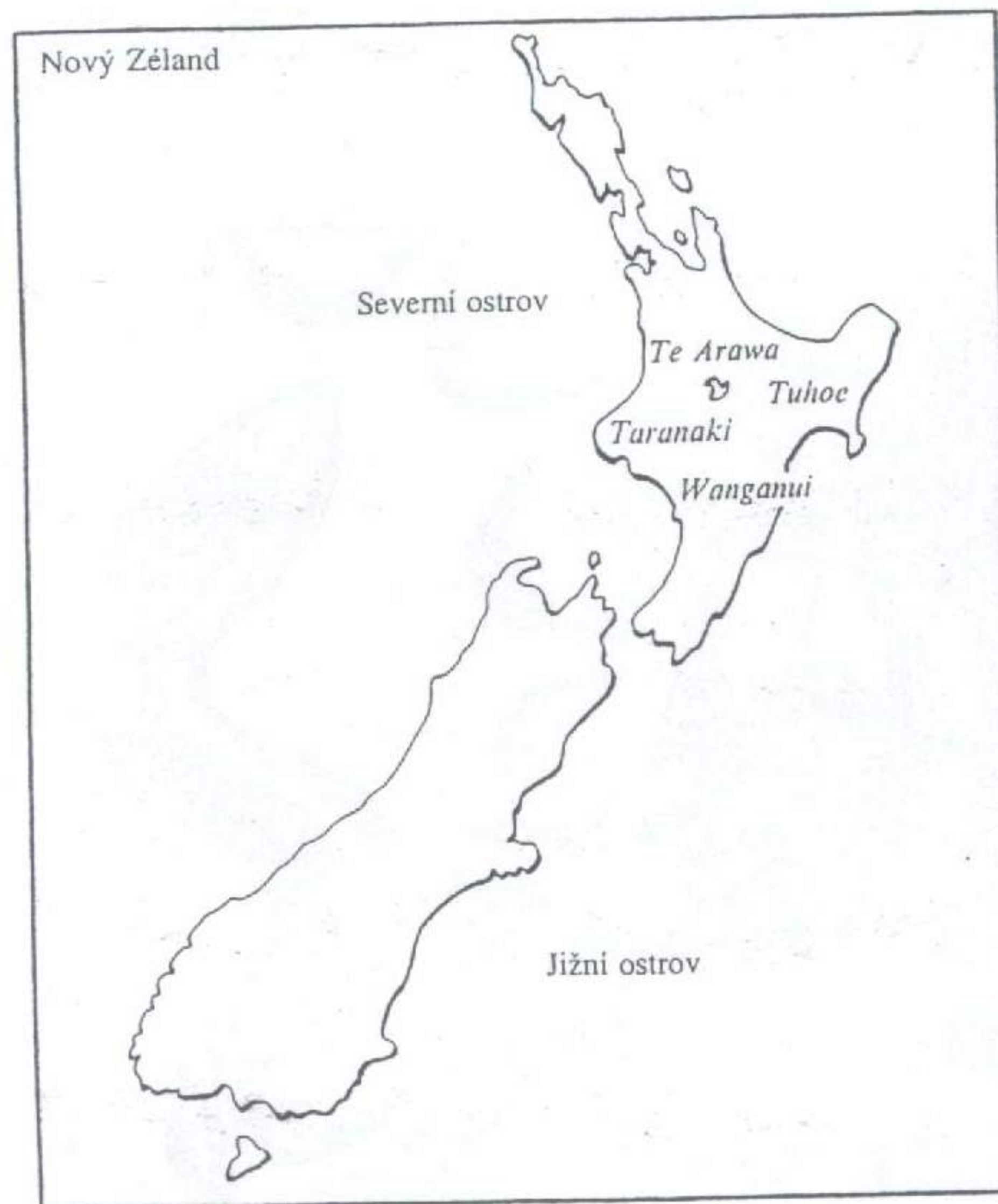
“Matarufau je temeno rybí hlavy; Mou-'oro nos ryby, jeskyně Ana-reia nozdry a ostrůvek Tiare-iti pravá tvář. Kopec Horo-nui-a-Pai-i-te-ruea představuje levou tvář. Vrch Tahua-reva je horní čelist a mys Tautira dolní čelist. Jeskyně Po-fatu-ra'a obsahuje rybí zuby. To'e-hauhau je jazyk, Vai-turumu hrdlo, fara-ari je pravé a Ete-ahu levé oko. Hitia'a je levá prsí ploutev, Pāpara pravá prsí ploutev, Puna'auia spodek břicha. Jezírko Vaihiria je průduch, vrch 'Orohena zádová ploutev a Matavai břišní ploutev. Tapahi je srdce, ostrůvek Motu-a'au pupek a Pufau ocas ryby. Konec ocasu je mys 'Outumaoro.” (Krupa 1973:228).

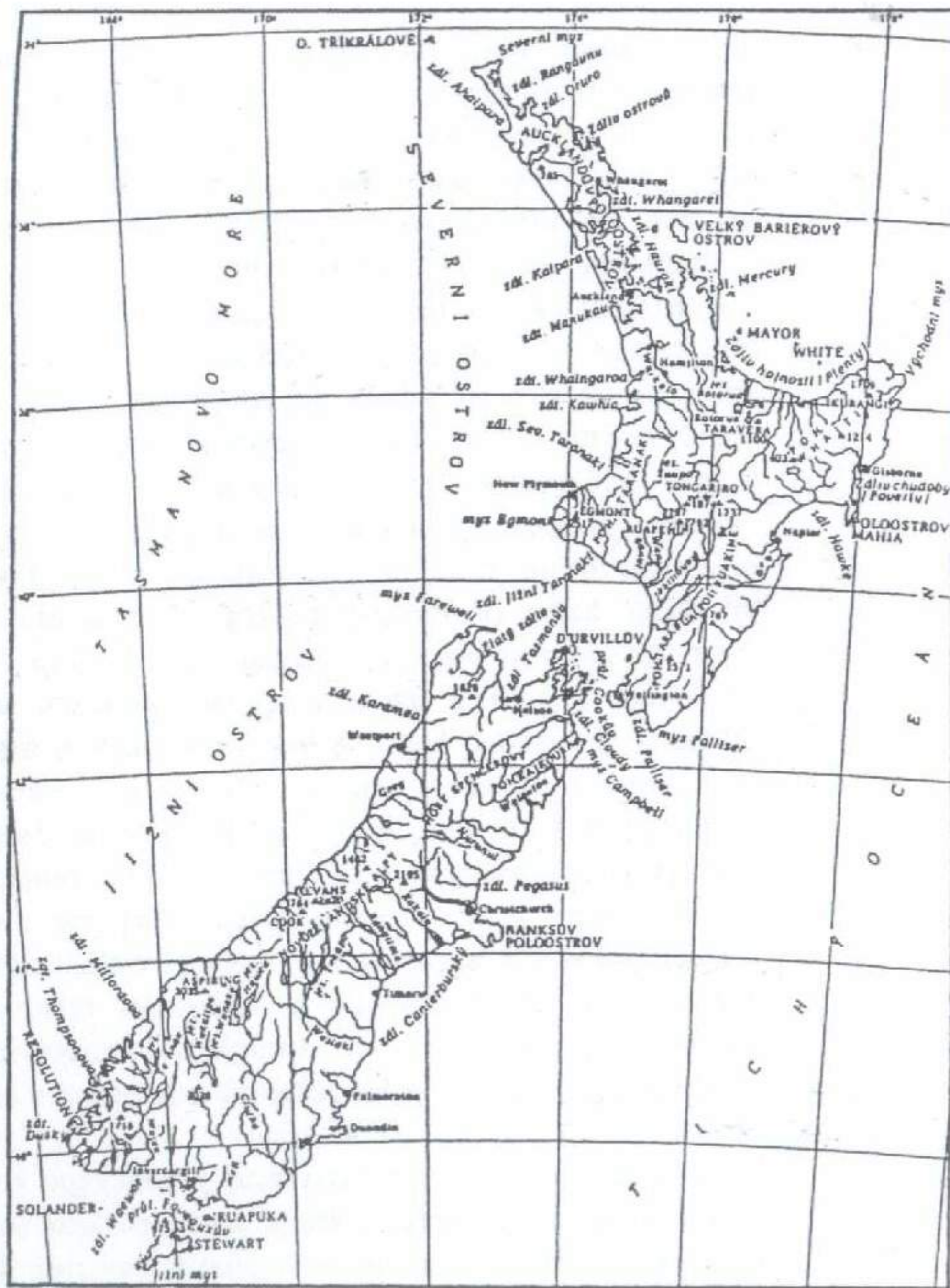
Tahiti, ryba vylovená z moře, se odtrhla od Havai'i, a nezůstala na ní ani jediná vznešená rodina. Proto se Tahiti jmenuje Tahiti manahune, plebejské Tahiti.

V maorské (novozélandské) mytologii se Aotearoa neboli Severní ostrov též identifikuje s vylovenou rybou. Proto se Severní ostrov jmenuje i Te Ika a Maui neboli “Mauiho ryba”. Hlava této ryby, Te Ūpoko o te Ika, se nachází na jihu ostrova a náhodou se shoduje s hlavním městem Wellingtonem. Wellingtonský přístav, tvarem připomínající tlamu (Te Whanga nui a Tara), se ztotožňuje s ústy legendární ryby, ale tím se paralelismus ještě nevyčerpává. Jezero Wairarapa je okem ryby, jezero Taupo anebo pohoří Urewera se pokládá za její srdce, Taranaki na západě a Tai Rāwhiti na východě jsou její ploutve a severní Auckland je známý jako Te Hiku o te Whenua neboli “ocas země”.

Mytický rybář Maui musel, přirozeně, vylovit rybu stojíc v člunu a ve smyslu této mytické logiky dostal Jižní ostrov vzletné pojmenování Te Waka o Maui, “Mauiho člun”. Jeho kotvou (Te Puka o te Waka o Maui) je Stewartův ostrov na jihu a lavičkou (Te Taumanu a Maui) pohoří Kaikoura na severovýchodě ostrova (Orbell 1985:99ff).

Polynéská koncepce světového prostoru se většinou vztahovala jen na prostředí rodného ostrova, souostroví anebo na západě na skupinu blízkých souostroví, do které patřila Tonga, Samoa, Niue, Futuna, Uvea a mimo vlastní Polynésie ještě Fidži a ostrůvek Rotuma.

Nový Zéland

V rámci takto úzce definovaného prostoru bylo obydlí (osada, ostrov) jeho středem a obklopovala ho ze všech stran zóna plná nebezpečí. V Oceánii měla povahu moře, v prehistorické Evropě to byl les. Na této periférii sídlili duchové, zlí démoni, netvoři či draci, anebo se tam nacházel obrovský vír, přes který se nedalo přeplout. Pod světem živých se nacházelo podsvětí, také plné nástrah, a nad ním nebeský svět, s kterým se spojovaly vesměs kladné asociace.

